

कुंथलगिरीचा कायापालट

पाऊलखुणा क्षेत्र कुंथलगिरी:

ए के दिवशी गुरुदेव समंतभद्र श्री आर्यनंदीजीना मृणाले, “कुंथलगिरी क्षेत्राची स्थिती पाण्याअभावी तितकीशी चांगली नाही. तर्थील जनतेला व तीर्थक्षेत्राच्या विश्वस्तांना विश्वास वाटतो की मुनिश्री आर्यनंदीना चातुर्मासासाठी महाराजांनी अनुज्ञा केली आणि त्यांनी जर तिकडे विहार केला तर क्षेत्रावरचे वातावरण बदलेल.आपली काय इच्छा आहे?”

“आपली आज्ञा व्हावी, आपण जर मला जाण्यास सांगितले तर तिथे अवश्य जाईन.”

पूज्य गुरुदेव समंतभद्रांची आज्ञा झाल्यावर अत्यंत हर्षभराने मुनिश्री आर्यनंदीजी ऐल्लक श्री जयभद्रजी यांचे समवेत निघाले.

ज्येष्ठ शुद्ध सप्तमी, दि. ८ जून ८९ रोजी महाराजांनी गुरुदेवांना वंदन करून बाहुबलीहून विहार केला. विहाराचे वेळी सारे आश्रमीय उपस्थित होते. अत्यंत प्रसन्नतेने सान्यांनी मुनिश्रीना निरोप दिला. एक मानवतेचा उपासक, दयाधर्माचा प्रचारक, आत्मनिग्रही श्रमण जयसिंगपूरच्या मार्गाने निघाला.

तपःपूत पुनीत चरणांच्या स्पशने जणू पृथ्वी पुन्हा आनंदली. महाराजा सारख्या पुण्यशील व भाग्यवंत व्यक्तीच्या चरणस्पशने भूमीलाच जणू त्या चरणारविंदांना प्रत्यक्ष स्पर्श करून आनंदित होता आले. महाराजांच्या चरणस्पशने ती पुलकित झाली. निसर्गही जणू महाराजांना ओळखत असावा. आजपर्यंत महाराजांनी इतका प्रवास केला, इतकी भ्रमंती केली, इतक्या डोंगर-दन्यांना पार केले, इतक्या लक्ष लक्ष वृक्ष-लतांचे स्वागत स्वीकारले की त्याला सीमा नाही. अनेक मनोहर सूर्योदय व सूर्यास्त पाहिले. सृष्टीचे रंग पाहिले. हरिततृणांच्या विविध रंगछटा पाहिल्या. डोंगरावरून कोसळणारे घबघबे, खाळाळून वाहणाऱ्या नद्यांचे दर्शन घडले. संध्याकाळी परतणाऱ्या जनावरांच्या गळ्यातील घटारव ऐकला. जणू सारी सृष्टी आकाशाचे वस्त्र लेणाऱ्या या दिगम्बराचे स्वागत करीत होती. कविमनाच्या या मुनीदाळा त्या सृष्टीची विविध स्फे पाहाताना किती कविता आठवायच्या, किती धन्योदगार मुखातून बाहेर पडायचे, याची गणतीच नव्हती. या सृष्टीत भरून राहणाऱ्या अनंत जीवांचे ठायी तेच चैतन्य भरून राहिले. जे अहंत सिद्धांचे ठायी आहे, हा त्यांचा विचार निसर्गदर्शनाने अधिकच दृढ व्हायचा!

बाहुबलीहून महाराजांचे आगमन जयसिंगपूर येथे झाले. गाव छोटे पण टुमदार. जैनसमाज सधन, संपन्न, धार्मिक प्रवृत्तीचा. एक दिवस मुक्काम करून महाराजांनी तेथून मिरजेकडे प्रयाण केले. तेथून भोसे, शिरळोण, नागज मार्गाने ते १६ जूनला पंढरपूरला आले. पंढरपूरातील जैन समाजाने महाराजांचे यथोचित स्वागत केले. एक नवा उत्साह समाजाचे ठिकाणी निर्माण झाला. मुनिधर्मच समाज प्रेरक आहे. आजवर समाजाची, धर्माची व साहित्याची जी सेवा घडली ती केवळ मुनिपरंपरेमुळे! मुनीचे दर्शन, त्यांचे वैव्यावृत्त, त्यांना दिलेला आहार व त्यांचे प्रवचन भक्तिभावाने शंकारहित होऊन ऐकणे ही श्रावकाची खरीखरी चतुःसूत्री होती. मुनिपरंपरेशिवाय जैन समाजाचे हित होणे शक्य नाही.

एके ठिकाणी महाराज म्हणाले, “आम्ही महाव्रते पाळतो. त्याबाबत आम्ही खूपच दक्ष असतो. तरी परंतु कधीकधी प्रमाद घडतो. त्याबद्दल आम्ही प्रायःश्चित्तही घेतो. परंतु हे आम्हालाही जाणवते की आमच्या पूर्ववर्ती महान कुंदकुंद, पूज्यपाद, अकलंक भट्टारक इ. यांच्या महाव्रत पालनात व आमच्या पालनात खूपच फरक आहे. पण श्रद्धेत फरक नाही. निष्ठेत फरक नाही किंवा भावनिक पातळीवर फरक नाही.”

महाराजांनी मुनिदीक्षा घेण्यापूर्वीही गृहस्थाश्रमात वरील प्रमाणेच आचरण केले होते व मुनी झाल्यावर तर ते अधिकच असीम बनले. असीम व गूढ तत्त्व जाणून घ्यायचे तर परिग्रहाच्या, आशाआकांक्षांच्या, संग्रह करण्याच्या विचारातून मुक्त झाले पाहिजे. मुनी

तर आकाशाप्रमाणे असावा. आकाश जसे शून्य, तरीही सर्व समावेशक, तसा मुनी असतो. तेथे जातिभेद नाही, धर्मभेद नाही, पंथभेद नाही, रंगभेद नाही. ही जी साम्यवृत्ती आहे, ही जी समत्वाची प्रसूपणा आहे, ती आर्यनंदीजींनी स्वीकारली आहे.

विहारात तर महाराज केवळ एका साध्या लाकडाच्या पाटावर निद्रा घेत, कधी कधी तर अगदी जमिनीवरही त्यांचा विश्राम असे. “शश्या भूमितले, दिशो ईपि वसन्” या उक्ती प्रमाणे आचरण करणारे महाराज म्हणजे गूढ आहेत. एका भक्ताने मुददाम मुंबईहून चांगल्यापैकी चट्या आणल्या होत्या. त्या भक्ताचे मन दुखवू नये म्हणून महाराज काही बोलले नाहीत. पण त्यांना म्हणाले, “देहासक्तीचा त्याग तर आम्ही मुनिदीक्षा घेतानाच करतो. परंतु देहाला आम्ही आमचा सहप्रवासी मानतो. येतो आहे मागे मागे, तर येऊ देत. आमच्या अध्यात्म-साधनेला तो उपयोगी पडतो. त्या देहाचे देखील आमचेवर उपकारच आहेत. पण म्हणून आम्ही त्याचे काही गुलाम नाही. ते आत्म्याचे मंदिर आहे, म्हणून त्याची काळजी वाहातो. मंदिर म्हणजे काही अराध्य दैवत नाही. दैवत तर आत आहे.”

त्यांची देहासंबंधीची, त्यांची आरोग्य राखण्यासंबंधीची उदासीनता, अलिप्तता वाखाणण्याजोगी आहे. देहाचे ममत्व नाही, पण ते ध्यानाचे, स्वाध्यायाचे एक साधन आहे म्हणून अस्तित्वापुरते त्याकडे लक्ष. ज्या वयात सामान्यपणे माणसाला गुडध्याचा त्रास होतो, चालण्याचा त्रास होतो, सतत बसून राहणे नको वाटते, दृष्टी मंदावते, त्या ८० च्या घरात वाटचाल करणाऱ्या महाराजांना रोज पंचवीस-तीस किंमी. चालणे काहीच वाटत नाही. देहविरहितच जणू त्यांचा विहार घडतो. आचार घडतो.

जे काही बोलायचे ते जणू आपोआपच घडते. त्यांचे शब्द नियतीला देखील जणू आश्रित करून आहेत. याचे कारण त्यांच्या वाचेत रसाळता आहे. “रसो वै सः” तो परमात्मा केवळ चैतन्य रसस्पच आहे. ज्याला तो स्वाद आहे, त्याला इतर स्वाद काय सुंदर लागणार?

स्वादु म्हणजे साधु नव्हे :

या प्रसंगी महाराजांनी ऐकवलेली एक कोटी ध्यानी येते. एकदा प्रवासात आहाराचा प्रसंग. तीर्थक्षेत्राचा निमित्ताने एक कोटी फंड जमविण्याचे कार्य महाराजांनी ज्या वेळी स्वीकारले होते, तेव्हाची गोष्ट. त्यांनी मनात एक अभिग्रह केला. जो पर्यंत एक कोटी रुपयांचा निधी पूर्ण होत नाही, तो पर्यंत मधुर रसाचा त्याग, साखर वर्ज, गोड पदार्थ नाही खायचे.

आणि श्रावक तर भवितभावाने अनेक रुचकर स्वादिष्ट पदार्थ तयार करून आहार देण्यासाठी सज्ज असत. उत्तरेकडील लोकांचे तर विचारूच नका. एकाहून एक सरस पदार्थ करण्यास ते कुणाला हार जाणारे नाहीत. उत्तरेकडील गृहिणीच्या हातचा आहार म्हणजे तर खाणाच्याची कसोटी.

महाराजांनी अगदी साधा आहार घेतला. तोही अल्पसा. देहाला नैवेद्य दाखविण्या इतपत. आहारानंतर एक श्रावक म्हणाले, “आम्ही एवढी मेहनत करून, आपलेसाठी विविध रस-पाक सिद्धी करतो, आणि आपण तर काहीच कसे घेत नाही?”

महाराज म्हणाले—“आम्ही साधू आहोत.... स्वादू नाहीत.”

साधू आणि स्वादू यावरील त्यांची शब्द कोटी ऐकून सारेच लागले हसायला. स्वाद हरवलेले ते साधू. आता एकच स्वाद—तोही आत्मसुखाचा. अरिहंताच्या नामस्मरणाचा.

महाराजांची जितेद्रियताही अशीच. इंद्रिये नेहमी बाहेर पळणारी. पूज्य आर्यनंदीनी आपल्या सर्व इंद्रियांना अंतर्मुख करून टाकले आहे. कासवाने आत्मरक्षणार्थ जसे सर्व अवयव आपल्यातच समाविष्ट करून घेतलेले असतात त्याप्रमाणे. निरिंद्रिय होण्याचा मार्ग खडतर खराच. पण साधनेने काय अशक्य आहे?

पंठरपूरहून करकंब, मोडनिंब, बार्शी, माणकेश्वर, भूम करीत मधल्या वाटेने ते कुंथलगिरी येथे दिनांक २७ जूनला पोचले.

आगमन कुंथलगिरीवर:

दक्षिणेकडील एकमेव सिद्धक्षेत्र म्हणून या क्षेत्राचे महत्त्व. गुरुदेवांच्या आज्ञेने दोन चातुर्मास महाराजांनी तेथेच केले. महाराजांच्या आगमनाने क्षेत्रावर गर्दी होऊ लागली. भूम, वाशी, परंडा, सोलापूर, उस्मानाबाद, कुर्डीवाडी, बार्शी या गावांहून श्रावकवर्ग येऊन राहू लागला. शांत वातावरण एकाएकी बदलले. उत्साहाचे वारे वाहू लागले.

श्री क्षेत्र कुंथलगिरी मराठवाड्यातील अत्यंत महत्त्वाचे सिद्धक्षेत्र आहे. दरवर्षी लाखो मंडळी तिथे दर्शनास येतात. याच स्थळी श्रीरामाचा निवास झाल्याचा ऐतिहासिक उल्लेख आहे. देशभूषण व कुलभूषण या दोन राजपुत्रांनी मुनिदीक्षा घेऊन आपल्या जीवनात वैराग्याची साधना करून कैवल्य प्राप्त करून घेतले होते. त्यामुळेच या क्षेत्राला आगळे वेगळे महत्त्व आहे. त्या दृष्टीने हे अत्यंत प्राचीन व ऐतिहासिक स्थळ आहे. प्रत्यक्ष रामानेच त्या दोन सिद्ध पुरुषांच्या स्मृतीदाखल त्यांच्या पादुका स्थापन केल्याचाही उल्लेख पुराणांतही दिसून येतो. त्यावेळी या क्षेत्राला वंशस्थळ असेही नामाभिधान होते.

इतके असले तरी या क्षेत्राला शुद्ध, स्वच्छ पाण्याचा पुरवठा होत नव्हता. पाण्याची समस्या ही नेहमीच भेडसावणारी होती. या क्षेत्राजवळच रामकुंड नावाचे एक पाण्याचे कुंड आहे. तेथूनच क्षेत्रावर पाणी आणण्यात येत असे. पण तेही पाणी अपुरेच पडत असे.

पूज्य आर्यनंदीजींनी आपल्या नेहमीच्याच पद्धतीने हा पाण्याचा प्रश्न सोडविण्याचे मनात ठरविले. त्यांनी क्षेत्राशी संबंधित सर्वांना बोलावून त्या प्रश्नाची चर्चा केली. त्यासाठी एखादी कायम स्वरूपाची योजना करता येईल काय याचाही विचार झाला.

या योजनेची माहिती महाराजांनी त्या ठिकाणी असलेल्या प्रशालेतील शिक्षकांना दिली. शिक्षकांनी सांगितले की आमच्यापैकी प्रत्येक जण एक हजार रुपये देण्यास तयार आहे. आणि आश्चर्य असे की पहिल्याच सभेत चाळीस हजार रुपयांची अभिवचने मिळाली. पण तेवढ्याने काही भागणार नव्हते. परंतु सुरुवात तरी चांगली झाली होती.

या सुमारास कुणी अशी कल्पना मांडली की डोंगराच्या मार्गील बाजूला जी मोठी दरी आहे तेथे जर पाणी साठविता आले तर एक सुंदर जलाशयच तयार होईल. महाराजांनी स्वतः जाऊन त्या जागेची समक्षात पहाणी केली. बांध घालून पाणी अडविता आले तर जलाशयाची निर्मिती शक्य आहे, या कल्पनेशी ते सहमत झाले. पण हे काम शासनाशिवाय होणे शक्य नव्हते.

तेहा त्यावेळचे महाराष्ट्राचे पाटबंधारे मंत्री श्री शिवाजीराव पाटील, निलंगेकर होते. त्यांना जर प्रत्यक्षात या क्षेत्रावर आणून सारी स्थिती समजाऊन दिली तरच काही होणे शक्य होते. महाराजांचा श्री निलंगेकरांशी प्रत्यक्ष परिचय नव्हता. तरी मराठवाड्यातील विहारामुळे महाराजांना तेथील परिस्थिती सर्वांगांनी अवगत होती. सरकारी कामे कशी होतात याची त्यांना चांगलीच कल्पना होती. एखादे काम करायचे म्हटले तर त्यासाठी व्यापक दृष्टिकोण हवा. अत्यंत बारीक सारीक तपशीलही हाताशी हवा असतो. ना. निलंगेकरांना क्षेत्रावर आणण्यासाठी मतिसागर पाटील, कासारांशेरसी यांची निवड करण्यात आली. मतिसागर पाटील हे त्यांच्याशी पूर्व परिचित तर होतेच, पण निलंगेकरांच्या विश्वासातील कार्यकर्ते होते. जैनधर्म व संस्कृती याबद्दल त्यांना आकर्षण. ते जैन गुरुकुल, सोलापूरचे माजी विद्यार्थी होते.

पूज्य महाराजांनी मतिसागरजींना क्षेत्रावर बोलावून घेतले आणि योजनेबद्दलची सर्व माहिती त्यांना दिली. तसेच मंत्री महोदयांना क्षेत्रातर्फे भेटीचे आमंत्रण देण्याची कामगिरी त्यांच्यासारख्या मुनिभक्त व सेवापरायण व्यक्तीवर सोपविली.

या बाबतीत चर्चा करताना महाराजांनी एक निकोप परंतु आवश्यक दृष्टिकोण स्पष्ट

केला. ते म्हणाले, “मी भारतात हिंडलो व अनेक तीर्थक्षेत्रे पाहिली. परंतु तेथील व्यवस्थापन पाहिजे तितके शिस्तीचे व कळकळीचे दिसून आलेले नाही. याचे कारण नवीन, धडाडीच्या व दृष्टीसंपन्न तरुणांचे सहकार्य व्यवस्थापन घेत नाही. त्या तरुणांना कार्यप्रवृत्त केले जात नाही. त्यामुळे क्षेत्रासंबंधी उत्पन्न होणाऱ्या समस्या तशाच रेगाळत राहातात. त्या समस्यांची माहिती देखील सामान्य जैनसमाजाला कसून दिली जात नाही. केवळ निधी मागायलाच आम्ही जातो. असे फार काळ चालणारे नाही. ज्या तरुणांना जिदूद, चिकाटी व धर्मप्रेम आहे, व जे सामाजिक दृष्टिकोण बाळगून आहेत, अशांना कार्यात्मक वाव दिला पाहिजे. कारण तीर्थक्षेत्रावरील आक्रमणे, दडपणेही वाढत जाण्याचा धोका आहे. अशा वेळी राजकीय व्यवस्थेशी चांगले संबंध असणाऱ्यांशी सल्लामसलत करून व शासनाच्या विविध योजनांचा उपयोग तीर्थक्षेत्रासाठी, त्या क्षेत्राला सर्वाधिने सुरक्षित, संरक्षित व संपन्न करण्यासाठी करून घेतला पाहिजे.”

ना श्री शिवाजीराव निलंगेकरांची भेट :

२४ जुलै १९८२ रोजी पूज्य आर्यनंदीजीच्या दर्शनासाठी सवड काढून मा. शिवाजीराव पाटील निलंगेकर कुंथलगिरीस आले. ते पाटबंधारे मंत्री म्हणून महाराष्ट्राच्या मंत्रीमंडळात होते. पूज्य महाराजांचे दर्शन त्यांना सुखावून गेले. तपःपूत व क्षीण शरीर, व प्रशांत मुनिस्प पाहून मंत्रीमहोदय प्रभावित झाले.

महाराज म्हणाले, “आपण मुद्राम सवड काढून आलात याबद्दल मला संतोष आहे. आपल्या सारखी कार्यतत्पर मंडळी पाहून महाराजांना संतोष वाटतो.”

मान. मंत्री म्हणाले, “आपली काय सेवा करावी, याची आज्ञा व्हावी. आपले वास्तव्य या पवित्र स्थळी आहे, हे आमचे भाग्य आम्ही समजतो.”

महाराजांनी सविस्तरपणे क्षेत्रावरील पाण्याच्या टंचाईचा प्रश्न उपस्थित केला आणि मुबलक पाणी उपलब्धतेसाठी आपली योजनाही त्यांना सांगोपांगपणे सादर केली.

मंत्री महोदयांनी याबाबतीत महाराजांना आश्वासन दिले. त्यांचे बरोबर जे अभियंते आले होते, त्यांना तेथेच सर्वेक्षण करून योजना सादर करण्याची आज्ञा केली.

मंत्री महोदय म्हणाले, “महाराजांचे दर्शनाने आम्ही पुनीत झालो आहोत. हे कार्य आम्ही अवश्य पूर्ण करू. पण आपलेकडून शासनाकडे सतत पाठपुरावा करावा लागेल. काही झाले तरी माझ्याकडून याकामी मुळीच दिरंगाई मी होऊ देणार नाही.”

महाराज प्रसन्नपणे हसले आणि म्हणाले—“आपण धन्य आहात.” आणि अचानक

महाराजांचे तोऱ्हून उद्गार निघाले, “आपण लवकरच महाराष्ट्राचे मुख्यमंत्री होणार आहात.”

ना. निलंगेकरांनी तो आशीर्वाद मनोमनी शिरोधार्य केला. पण तो सफल होईलच याची त्यांना स्वतःला शंका होती. राजकारण म्हटले की स्पर्धा, महत्त्वाकांक्षा आलीच. महाराजांच्या त्या आशीर्वादाने त्यांना एक प्रकारे बळ मिळाले.

ना. निलंगेकरांच्या निग्रही व आग्रही भूमिकेमुळे पाण्याचा प्रश्न मार्गी लागला. याकामी मतिसागर पाटील या युवकाचे महाराजांनी कौतुक केले. गेल्या शेकडो वर्षांपासून श्री क्षेत्र कुंथलगिरी येथे पाण्याची समाधानकारक व्यवस्था नव्हती. दुरुन पाणी आणण्याचा खर्चही दिवसेदिवस वाढत चालला होता. अशा परिस्थितीत पूज्य आर्यनंदीजींनी आपल्या कौशल्याने, दूरदर्शितेने व चिकाटीने शासनाकडून बंधारा घालून घेण्याचे व पाणी संचयाचे कार्य करवून घेतले. याकामी अनेक जणांचे परिश्रम कारणीभूत झाले असले तरी महाराजांनी ज्या संयमाने व कौशल्याने हा प्रश्न हाताळला तो सारा भाग जर नीट तपासला तर महाराजांची पुण्याईच थोर. त्यांची जिद्दच मोठी असे वाटते.

अनेक वर्षे त्रस्त करणाऱ्या प्रश्नाला गती मिळवून ते काम सुखस्फुप्तणे पार पडल्याचे महाराजांना पाहायला मिळाले. लक्षलक्ष यात्रेकरूंचे धन्यवाद प्राप्त झाले.

या ठिकाणी एक गोष्ट नमूद करावयाला हवी की महाराजांनी जो आशीर्वाद ना. निलंगेकरांना दिला होता. तो अचानकपणे फळाला आला. महाराष्ट्राचे दोन मुख्यमंत्री बदलून गेले व ना. निलंगेकरांच्या स्वज्ञातही नव्हते, ते घडून आले. ते महाराष्ट्राचे मुख्यमंत्री झाले. महाराज तर ही आशीर्वादाची गोष्ट विसरूनही गेले होते. ते विहारात खानदेशात असता कुणी तरी त्यांना त्या बातमीचे वर्तमानपत्र आणून दिले. ती वार्ता वाचून महाराजांनी केवळ स्मित केले. त्यांच्या वाचासिद्धीचा अनुभव काही नवीन नव्हता. त्यांच्या तोऱ्हातून निघालेली वाणी ही अनेकवेळा सत्य उत्तरली आहे.

जे कार्य आजपर्यंत रेंगाळत राहिले होते व जी समस्या सर्वांना त्रस्त करीत होती तिची परिपूर्ती झालेली पाहाणे, हे खरोखरच भाग्याचे आहे. जी तीर्थक्षेत्रे, सुजलां नाहीत ती हळूहळू कालौघात विस्मृत होतात व त्यांची पडझडही होते, हा सृष्टीचा नियम आहे. पूज्य आर्यनंदीजींनी हे कार्य परमपूज्य गुरुदेवांच्या आशीर्वादाने आपल्या शिरावर घेतले होते. दोन्ही महापुरुषांच्या पुण्यप्रद व कल्याणकारी प्रयत्नांनी कुंथलगिरी क्षेत्रावर पाणी आले.

कृतज्ञतेचे कौतुक करावे तितके कमी. महाराजांचा स्वभाव तर, “नेकी कर और कुवेमें डाल” अशा स्वरूपाचा. तीर्थभक्तीचा यापेक्षा अधिक सबळ पुरावा तो दुसरा

कोणता असणार? केवळ वंदना केली व पुण्य उपार्जन झाले म्हणजे सारे संपले अशी सर्व साधारण यात्रेकरूंची भावना असते. पण ही तीर्थक्षेत्रे नेहमीसाठी सर्व सुखसोईनी समृद्ध असावी, चार दिवस परमात्म्याच्या चरणाशी निबद्ध राहून आत्मकल्याणाचा व परम मोक्षासिद्धीचा मार्ग प्रशस्त करावा अशीच खरे तर भक्तांची इच्छा असते. पण केवळ असे करूनच भागत नाही. सिद्धक्षेत्रे वा तीर्थक्षेत्रे यांना आपल्या घरातीलच एक भाग समजून त्यासाठी तन-मन-धनाने सातत्याने प्रयत्न करीत राहाणे, हे फार महत्त्वाचे आहे. तीर्थ म्हणजे सामाजिक जागृतीचे, सामाजिक संघटनेचे व विचारांचे आदान-प्रदान करणारे केंद्र क्वाचे अशी महाराजांची धारणा आहे. तीर्थरक्षा हे महाराजांच्या जीवनाचे उज्ज्वल पर्वच मानायला हवे.

पूज्य महाराजांची तीन तीर्थे:

महाराज म्हणाले होते की तीन तीर्थे महत्त्वाची आहेत. एक जिवंत तीर्थ म्हणजे प्रत्येक भक्ताचे अंतःकरण, दुसरे, तीर्थ म्हणजे जिनवाणी. भगवान महावीरांच्या परम निर्वाणानंतर पू. गौतम गणधर, सुधर्मा आणि जम्बुस्वामी या तीन परमश्रेष्ठ केवलीनी ६२ वर्षे जिनवाणीची रक्षा केली. त्यानंतर विष्णुनंदी, नंदीमित्र, अपराजित, गोवर्धन, भद्रबाहू या पाच श्रुतकेवलीनी १०० वर्षे त्या वंदनीय जिनवाणीला आपल्या हृदयात धारण करून तत्कालीन जैन समाजाला धर्म व संस्कृतीची शिकवण दिली. त्यांचे नंतर विशाखाचार्यापासून तर सुधर्मचार्यापर्यंत जवळजवळ १८२ वर्षे अकरा आचार्यांनी दशपूर्व ज्ञानाची उत्कट आराधना केली. त्या परम तपस्वी आचार्यांनी, गणधरांनी जिनवाणीचा प्रवाह सतत प्रवाही ठेवला. त्यानंतर ५ नक्षत्राचार्य आदी ऋषींनी अकरा अंगाचा २२० वर्षे सांभाळ केला. त्यांचे नंतर सुभद्राचार्यापासून ते लोहाचार्यापर्यंत चार आचारांगधारी मुनिश्रमणोत्तमांनी जवळ जवळ ११८ वर्षे आचारांगसूत्रांचे रक्षण केले. याचाच अर्थ असा की सहाशेत्र्यांऐशी (६८३) वर्षे जिनवाणीचा प्रवाह अवितरपणे प्रवाही ठेवण्यात पंचवीस महाश्रेष्ठ मुनींनी आपले जीवन अर्पण केले. हे सारे वंदनीय आचार्य म्हणजे देखील तीर्थच होत.

तिसरे तीर्थ म्हणजे जेथून तीर्थकरादी प्रभृती निर्वाणाला गेले, तीर्थकरांची पंचकल्याणिके झाली, त्यांची पहिली दिव्यधनी प्रसारित झाली, किंवा जेथून कोट्यवधी मुनी मोक्षाला गेले, अशी सर्वक्षेत्रे म्हणजे सिद्धक्षेत्रे होत. त्या सिद्धक्षेत्रांच्या दर्शनाने व तेथील निवासाने आत्म्यासंबंधीचे - परमात्म्यासंबंधीचे प्रगाढ अनुभव येतात. हजारोहजारो वर्षापासून ती सर्व सिद्धक्षेत्रे जीवांना मुक्तीचा संदेश देत आली आहेत. म्हणूनच ती सर्व सिद्ध क्षेत्रे परम वंदनीय आहेत.

त्या शिवाय सधर्म प्रचारासाठी, आत्मसाधनेसाठी जी जी म्हणून कृत्रिम/अकृत्रिम चैत्यालये आहेत, ती ही सारी वंदनीय तीर्थक्षेत्रे होत. अशा रीतीने महाराजांच्या हृदयात त्या परमवंदनीय तीर्थक्षेत्रांच्या व्यवस्थापनाबद्दल, संरक्षणाबद्दल पुण्यमय भाव उत्पन्न घावेत व त्यांच्या प्रेरणेने सिद्धक्षेत्रांचा विकास घावा हे भक्तांचे केवढे भाग्य.

जैन गुरुकुलाबाबतचे मार्गदर्शनः

कुंथलगिरी येथे एक ब्रह्मचर्याश्रमही आहे. जैन-अजैन मुलांसाठी तेथे लौकिक व धार्मिक शिक्षणाची सोय आहे. चातुर्मासाच्या वास्तव्यात महाराजांनी त्या शिक्षण संस्थेसाठी देखील आपला मनोयोग अर्पण केला. धर्म हा शिक्षणाचा आत्मा आहे. तसे संस्कार बालकांच्या जीवनावर घावेत, ती नीतिमान, बुद्धिमान व भविष्य काळातील सामाजिक, धार्मिक व राजकीय जबाबदाऱ्या पेलण्यात समर्थ घावीत ही त्यांच्या शिक्षणाबद्दलची तीन उद्दीष्टे त्यांनी सांगितली आहेत. गुरुकुल पद्धतीने शिक्षक व विद्यार्थी यांनी सतत ज्ञानाराधना करावी, परस्परांच्या जीवनाला आकार घावा. शील, ज्ञान, प्रेम, व्यवस्था आणि सेवा या गुरुदेव समंतभद्रांनी विचारपूर्वक सुचविलेल्या पंचसूत्रांचा शिक्षकांनी शिक्षणात अंतर्भाव करावा. केवळ पुस्तकी शिक्षणाला शिक्षण म्हणत नाहीत. संस्कार करील तेच शिक्षण. मानवाला मानवतेसाठी, मानवतेच्या उद्धारासाठी परिबद्ध करील तेच खरे शिक्षण होय, असे महाराजांनी आग्रहाने प्रतिपादले. त्यादृष्टीने कुंथलगिरी येथील गुरुकुलातील विद्यार्थी केवळ आत्मकेंद्रित होणार नाहीत, स्वार्थी व आपमतलबी बनणार नाहीत, सुखलोलुप होणार नाहीत, याची काळजी घेण्यासाठी शिक्षकांनी सदैव तत्पर असले पाहिजे असा उपदेश दिला.

शिक्षण आणि धर्मसंस्कार या एकाच नाण्याच्या दोन बाजू आहेत. संस्काराशिवाय शिक्षण मानवाला दानव बनवून टाकील, ही भीती महाराजांनी बोलून दाखविली ते म्हणाले,

“माझ्या असे पाहाण्यात आले आहे की जी मंडळी फार सुशिक्षित आहेत, उच्च पदवीधर आहेत अशा मंडळीनी धर्म प्रसारासाठी, समाजासाठी फार कमी सहकार्य केले आहे. तेहा शिक्षणामुळे मानवाने मानवाच्या परोपकारासाठी, त्यांचे जीवन सुखी-समाधानी घावे म्हणूनही प्रयत्न केले पाहिजेत. परोपकार व दयाधर्म यांची बीजे शिक्षणाने विद्यार्थ्यांच्या मनांत रुजली पाहिजेत. ज्यामुळे माणुसकीचा ओलावा करपून जाईल, ते खरे शिक्षण नाही.”

महाराजांचे येथे जे वास्तव्य चार माहिने झाले, त्यामुळे विद्यार्थीवर्गाला संस्कृत व

धार्मिक शिक्षण मिळाले. शिक्षकवर्गाला जीवनविषयक एक नवी प्रेरणा मिळाली. विद्यालयासाठी चांगल्या प्रशस्त व हवेशीर इमारतीसाठी महाराजांनी विश्वस्तांना व समाजाला प्रेरित केले. तसेच विद्यार्जनास सहाय्यभूत होणाऱ्या शिक्षकवर्गाला देखील राहायला चांगली, पक्की घरे असावीत, त्यांच्यावर सांसारिक जबाबदारी फारशी पडणार नाही, याची काळजी घ्यायला ते विसरले नाहीत. शिक्षक घरातच गुंतून न राहाता त्याने अधिकात अधिक वेळ शाळेच्या कामाव्यतिरिक्त विद्यार्थ्यांसाठी घावा ही त्यांची प्रेरणा. साधी राहणी महाराजांना पसंत आहे व त्यासाठी आग्रहाचा वापर न करता शिक्षकांचे व विद्यार्थ्यांचे मन त्यांनी प्रेमाने वळविले. प्रत्येक तीर्थक्षेत्रावर जर शिक्षणसंस्था उभारण्यात आल्या, तेथे जर संशोधनाच्या सुविधा निर्माण करण्यात आल्या तर तीर्थे सुरक्षित राहतील. तीर्थे सदैव मानवांच्या आवागमनानेच सुशोभित दिसतात. तीर्थांचे सौंदर्य वाढवावयाला भक्त हवेतच.

आणखी एक गोष्ट महाराजांनी त्या ठिकाणी केली. ती म्हणजे ग्रंथालयाची संगतवार रचना. केवळ पुस्तकांचा संग्रह म्हणजे ग्रंथालय नव्हे. विविध विषयांची विविध लेखकांनी लिहिलेली ही पुस्तके. ती विनासायास त्वरित मिळाली पाहिजेत. त्यासाठी नव्याने सर्व ग्रंथांची सूची त्यांनी करवून घेतली. प्राचीन धर्मग्रंथांची शास्त्रशुद्ध रीतीने मांडणी करायला लावली. त्यामुळे तेथील ग्रंथालय सुस्थितीत आणता आले.

महाराजांच्या या वास्तव्यामुळे तीर्थक्षेत्राच्या व विद्यालयाच्या कार्यात एक सुसूत्रपणा आला. सामाजिक कार्यात रस घेण्याची प्रेरणा कार्यकर्त्यांना मिळाली. त्या चातुर्मासित महाराजांच्या दर्शनासाठी व तीर्थवंदनेसाठी अनेक गांवातून मंडळी येत असत. त्यांना प्रेरणा करून महाराजांनी तीर्थसाठी व विद्यालयासाठी दानाचा ओघ निर्माण केला. त्या दानामुळे क्षेत्राला चांगलेच आर्थिक स्थैर्य प्राप्त झाले.

एकदा उपदेश देतांना ते म्हणाले, “मी दानाची प्रेरणा करतो आज, आणि तुम्ही उद्याचा वायदा करता. कोणतीही पुण्यक्रिया त्याच वेळी केली पाहिजे. जिनदर्शन घ्यायचे तर आजच घ्या. स्वाध्याय करायचा तर आजच करा. वर्तमान हाच तुमच्या जीवनात खराक्षण आहे. उद्याचे कोण, काय सांगणार? याच पवित्रस्थळी मी मुनी झालो, सन्यस्त झालो. उद्यावर नाही टाकले. संसारी माणसे चांगल्या कामांना नेहमी उद्यावर टाकतात. मग ती कामे होत नाहीत. मी या सिद्धक्षेत्रावर अनेकदा आलो आणि प्रत्येक वेळी माझे भाव पवित्र होत गेले. या क्षेत्राच्या रक्षणासाठीच ही दान प्रेरणा.”

वेस्तळकडे प्रयाणः

कुंथलगिरीच्या पावन क्षेत्रावरून दि. ३० ऑक्टोबर ८९ ला महाराजांची पावन

धर्मयात्रा सुरु झाली. पारगाव, बडगाव करीत बीडला त्यांचे आगमन झाले. पायांना विश्रांती नव्हती. पण मन मात्र पूर्णतः विश्रांत, निजानंद स्वरूपात स्थिर. केवळ आहाराचे निमित्ताने एखाद्या गावी मुक्काम. दुपारी लगेच नव्या गावाकडे प्रयाण. बीडहून पाडळसिंगी, गेवराई, वडीगोद्री, पाचोड, आडुळ करून महाराजांनी कचनेर येथील सातिशय जिनमंदिरातील मनोज मूर्तीचे दर्शन घेतले आणि आपेगावी मुक्काम केला. दि. ६ नोव्हेंबर १९८९ ला ठरल्याप्रमाणे १३ मैल चालत जाऊन औरंगाबादेत मुक्काम केला.

महाराजांची कर्मभूमी व धर्मभूमी असलेले औरंगाबाद. १९३४ ते १९४८ (१५) वर्षे जेथे काढली ते औरंगाबाद. आता ते पार बदलून गेले होते. प्रशांत जीवन जगणारे ते शहर चोहोबाजूंनी अवाढव्यपणे विस्तारत होते. कारखानदारी वाढत होती. त्याच्या अनुरोधाने उद्योग, मजूर, उत्पादन हेही वाढत होते. महाराजांच्या दृष्टीतून हा बदल सुटणे शक्यच नव्हते.

शहराच्या विकासातून जैनसंस्कृतीचा देखील विकास साधला पाहिजे, असा त्यांचा भाव असे. दूरदूरच्या गावांतून गरीब विद्यार्थी शिकायला तेथे येत होते. मिळेल तिथे ते रहात. शिळे-पाके खात. कसेही राहात. त्यांची आबाळ गुरुदेवांच्या नजरेतून सुटली नाही. अनेक विद्यार्थ्यांनी आपली मनोव्यथा उघडपणे मांडली देखील. महाराजांचे मन द्रवले. डोळ्यात पाणी आले. दुसऱ्याच्या दुःखाचा स्पर्शही महाराजांचे हृदयाला अस्वस्थ करतो.

महाराजांनी आपल्या मुक्कामात याही प्रश्नाचा ऊहापोह केला. चर्चा झाली. पण अर्थाचा प्रश्न तसाच राहिला होता. महाराजांचा मनोदय कधीच असफल राहिला नाही. त्यांनी संकल्प केला की तो पूर्ण होणारच याची सर्वांना खात्री.

औरंगाबादेला खंडेलवाल, सैतवाळ आणि अग्रवाल समाजाही राहतो. महाराजांचे कृपाछत्रही त्यांचेवर फार पूर्वीपासूनचे. महाराज म्हणाले, “समाजाची मुले कोणाची आहेत? त्यांच्या राहाण्याची, भोजनाची, धर्म संस्कारांची जबाबदारी आपल्या सर्वांची नाही काय? याच मुलां-मुलींतून पुढील समाजाचे आधारस्तंभ निर्माण होणार आहेत. जैन धर्म व जैन संस्कृतीची सारी जबाबदारी याच पिढीवर अवलंबून आहे.”

महाराजांनी प्रेरणा केली आणि औरंगाबादेला श्री उत्तमचंदंजी ठोळे यांचे नावाने मोठे जैन वसतिगृह उभे राहिले. त्याच्या उद्घाटनप्रसंगी महाराज मोठ्या उत्साहाने उपस्थित झाले. औरंगाबादकरांचे कोणतेही कार्य म्हटले की महाराज ते आपले कार्य समजतात. हे

एक सामाजिक तपच आहे. इतक्या उत्कटतेने असे सामाजिक तप आचरणारी विभूती दुर्मिळच.

दहा दिवस महाराजांचे वास्तव्य औरंगाबादेला होते. गावातील सर्व जिनमंदिरांचे दर्शन, तेथील व्यवस्थापन, स्वच्छता या बाबतीत महाराज फार बारकाईने लक्ष देत आले. औरंगाबाद हे जैन संस्कृतीचे चांगले समृद्ध केंद्र व्हावे, तेथे उत्कृष्ट असे ग्रंथालय असावे, जैन कार्यकर्त्यांनी विविध शैक्षणिक उपक्रम राबवावेत, अशी प्रेरणा महाराजांनी दिली. भविष्यकाळाची केवढी समज, केवढा विवेक त्यांच्याठायी आहे, याचे प्रत्यंतर सहजीच दिसून येते.

मुनिभक्त श्रीपालसाहूजी:

पूज्य महाराजांचे परमशिष्य व भक्त श्रीपालजी साहू महाराजांचे सेवेत नित्य हजर राहात. त्यांच्या जीवनात जी साधकपणाची दृष्टी आहे, मुनिभक्तीची दृष्टी आहे, ती अलौकिक आहे. महाराजांनी म्हणावे व साहूजीनी “मम” म्हणावे अशी या गुरुशिष्याची जोडी आहे. महाराज कुठेही असोत, त्यांचे दर्शन घेतल्यावाचून त्यांना राहावत नाही. साहूजीचे सारे कुटुम्ब महाराजांचे परमभक्त. पण घर म्हटले की इस्टेट वाटणीचे प्रसंग येतातच. असाच प्रसंग साहूजीच्या घरात, भावाभावात उद्भवला. साहूजीनी महाराजांचे पुढे समस्या मांडली. महाराज म्हणाले, “तुमच्या भावाला काय हवे ते देऊन टाका. तुम्ही भाग्यवान आहात. धर्मकार्यसंपन्न आहात. तुमच्या पुण्योदयाने लवकरच जे गेले ते प्राप्त होईल.”

महाराजांनी आज्ञा दिल्या प्रमाणेच साहूजीनी केले. बरेचसे भांडवल निघून गेले. पण गुरुंची आज्ञा. साहूजीनी खळखळ केली नाही.

महाराज म्हणजे वाचासिद्ध परमयोगी. बोलतील ते व्हावे, असा जणू नियतीचा संकेत. वर्ष दोन वर्षांतच साहूजीची आर्थिक स्थिती भरभराटून आली. साहूजीनी आपले हृदय महाराजांना अर्पण केलेले आहे. त्यांचा शब्द ते खाली पडू देत नाहीत. अशा श्रद्धाळू भक्ताला महाराज औरंगाबदेला आले म्हणजे दिवाळी-दसरा सण असल्यासारखेच वाटते. त्यामुळे महाराजांच्या सेवेत, त्यांचा उपदेश ऐकण्यात, त्यांच्याशी धर्ममय चर्चा करण्यात ते स्वतःला विसरून जातात. महाराजांचे गुणगान ऐकायचे तर त्यांच्या तोऱ्हूनच ऐकणे हा एक अमृतानुभव असतो. खणखणीत आवाजात ते पूज्य महाराजांच्या जीवनातील गोष्टी सांगण्यात स्वतःतर ते रमतातच, पण इतरांनाही भक्तिरसात आकंठ डुंबवून टाकतात.

वेरुळ : मुनिश्रीची कर्मभूमी

औरंगाबादेहून दि. १७ नोव्हेंबर ८९ ला महाराजांनी वेरुळकडे विहार केला. वेरुळचा हा मार्ग महाराजांना कितीतरी वर्षापासून पायाखालचा. अनेक संक्रमणे याच वाटेवरून जाताना घडली होती. विविध सामाजिक समस्यांचा विचार, मांडणी मनामध्ये नीट जपून ठेवली होती. गृहस्थाश्रमात असताना नोकरीसाठी याच मागाने पायपीट केलेली होती. जीवनाला कुणी संघर्ष मानतात, कुणी आव्हान मानतात, पण महाराज त्या जीवनावर प्रेम करणारे, त्या जीवनाचा उदात्तपणे आपल्या व समाजाच्या हितासाठी वापर करणारे आहेत. म्हणून जीवन हे त्यांना वरदान वाटते. जैन आचार्य, ऋषिमुनींनी “णाण अप्पा” ज्ञान म्हणजेच आत्मा, श्रद्धा म्हणजेच आत्मा, चारित्र्य म्हणजेच आत्मा, असा उद्घोष केला आहे. तो निराकुल व आनंदसंपन्न आवाज आजलाही, त्या कविमनाच्या व संवेदनशील महाराजांच्या कानी जणू पडत होता.

त्यांचे ठायी वैराग्य म्हणजे उदासीनता नाही, सुतकीपणाही नाही, आणि स्वतः वैराग्यशील म्हणून इतराबद्दल असूयाही नाही. परम परमात्मसत्तेचा सहज स्वीकार करण्याची, त्या रत्नत्रयसूप आत्मज्योतीच्या प्रकाशात स्वतःच्या जीवनाचा “अर्थ” शोधण्याची त्यांची जीवनाची वाटचाल मोठी लक्षणीय वाटते. स्वतःचे जीवन स्वतः घडवायचे व त्यात येणाऱ्या सुख-दुःखात्मक अनुभवाला साक्षीभावाने पाहात राहायचे, हा त्यांचा स्थायी भाव आहे.

महाराज एकदा विहार करीत असता म्हणाले,

“या सृष्टीतील जीव, पुदगल, धर्म, अधर्म, आकाश आणि काळ ही सर्व द्रव्ये एकत्र राहात आहेत. लोकाकाशातच त्यांचा निवास आहे. ती सारी स्वतंत्र असूनही परस्पर सापेक्षही आहेत. प्रत्येक अणू-रेणूंची स्वतःची एक आगळी वेगळी सत्ता आहे, स्वयंभू सत्ता आहे. स्वयंभूत्व हा प्रत्येकाचा एक स्थायीभाव आहे. मी देखील असाच स्वतंत्र व स्वयंभू-त्यांच्या सत्तेत दखल देणारा मी कोण? ही जी समत्वाची भावना आहे, ही जी जाणते-नेणतेपणाची भावना आहे, ती म्हणजे सहज उदासीनता. सुतकी चेहरा धारण करणारी उदासीनता महावीरांना तरी मान्य कुठे आहे? उदासीन होणे म्हणजे प्रत्येकाने आपल्या आपल्या वस्तूच्या स्वरूपात रस घेणे. आत्मा ज्ञानमय म्हणून आत्म्याने आपल्या ज्ञानदर्शनमय स्वरूपांत स्थिर होणे म्हणजे उदासीनता.”

महाराजांचे विचार नेहमीच चिंतनातून, अनुभूतीतून प्रगट होतात. याचे कारण ते आंतून कविहृदयाचे आहेत. कवी आपल्या भावबंधात साच्या विश्वाला सामावून घेतो.

तो वर्तमान भूत-भविष्य काळालाही आपल्या काव्यात एकात्म करतो. कारण असे की तो विश्वाला भावस्पतेने कवटाळतो.

महाराजांची ही जी मनोरचना आहे ती जाणून घेतल्याशिवाय त्यांचे जीवनरहस्य कळणार नाही. फुलाची पाकळी न् पाकळी जशी उमलते, गंधवती होते, सौरभयुक्त बनते, तसे महाराजांचे भावजीवन नित्य उमलत, फुलत, दरवळत जात आहे. त्यामुळे वृद्धत्व केवळ शरीरात आहे, पण त्यांचे आकाशाला गवसणी घालणारे पंख आज देखील सशक्त, सामर्थ्यसंपन्न आहेत. चैतन्याची नित्यनूतनता पाहायची तर त्यांचे भावनांतून उठणाऱ्या स्पंदनांना जाणून घेतले पाहिजे. त्यांची भावविहळता आतून कारुण्याने व सामंजस्याने आद्र आहे. त्यामुळे पदभ्रमणातून त्यांनी निसर्गाशी जवळीक साधली आहे. निसर्ग आणि मानव हे दोन्ही एकाच महान अस्तित्वाचे घटक आहेत. त्या निसर्गाशी एकात्म पावत पावत आणि अंतरंगातून वीतरागतेची आराधना करीत करीत महाराजांची जागरूक पाऊले मार्ग आक्रमत राहतात. वेरळ-दौलताबाद-खुल्लाबाद... महाराजांच्या आवागमनाने खन्या अर्थाने “आबाद” झाली आहेत. त्यांना ओळखत नाही, असा माणूस सापडत नाही. ते निघाले की अनेक दर्शनार्थी त्यांना रस्त्यारस्त्यावर भेटतात. त्यांचा मंगलमय व कल्याणकारी आशीर्वाद घेतात. नेत्र सफल व्हावेत असे ते निरपवाद मंगलदर्शन. त्यांच्या हास्याचा वर्षाव प्रत्येकाच्या शरीरावर, मनावर होतच असतो. कुणबी, माळी, मुसलमान तर त्यांच्या पायावर आपली मुलेबाळे घालतात. त्या पुराण पुरुषाला दीर्घ आयुष्य चिंततात. त्यांचे दर्शन असेच घडत राहो, अशी कामना करतात.

महाराज म्हणतात—“हीच तर माझी लेकरे आहेत. उद्याचा भारत घडविणारी लेकरे. चांगले शिकवा त्यांना, चांगले संस्कार करा त्यांचे वर.”

त्यांच्या या करुण-कोमल आशीर्वदानें ते दर्शनार्थी स्वतःला धन्य समजतात. पाऊले पुन्हा मार्गस्थ होतात.

जयो ऽस्तु समता नित्यं
या योगिनामपि दुर्लभा।
निजसुख सुखाभ्योधि।
प्रस्फार-पूर्ण शशि-प्रभा॥

महाराजांच्या हृदयातून नित्य प्रवाहित होणाऱ्या समतेचे सुंदर वर्णनच जणू वरच्या श्लोकात केलेले आहे. समतेचा जयजयकार करणाऱ्यांच्या हृदयात देखील समता लवकर

उफाळून येत नाही. परंतु देहाच्या अणुरेणूत समता धारण करणाऱ्या या साधुपुरुषाला सहजच साम्यभाव गवसला आहे. याचे कारण महाराजांना जन्मतःच आपपरबुद्धीने स्पर्श केलेला नाही. आई-वडिलांचे संस्कारच इतके दृढ की महाराजांना स्वार्थ शिवला नाही. म्हणूनच एक दैवी तेज त्यांच्या वाचेतून, त्यांच्या व्यावहारिक क्रियांतून अभिव्यक्त होत राहते. केवळ आपल्या आत्म्याच्या गुणांच्या अभिव्यक्तीसाठीच सारा पुरुषार्थ कारणी लावण्याची त्यांची जिद्द आहे.

वेस्तळच्या परिसरात:

वेस्तळ हे विश्वविष्यात गाव. डोंगरांच्या कुशीत विसावलेले. निसगनि नटलेले परंतु अशाही जागी एक चमत्कार हजार/बाराशे वर्षांपूर्वी घडला आहे. गावाच्या बाजूलाच असलेल्या डोंगरात एक वैभवपूर्ण चमत्कार अद्यापि सुरक्षित आहे. सुसंस्कारित मानवजात पृथ्वीवर नांदत असते तेहा घडून येतो चमत्कार दिव्यत्वाचा, मांगल्याचा व मानवाच्या कलासक्त जीवनाचा. अशी सुजाण संस्कृती सृजनशील असते. मानवाच्या मनातील दिव्यत्व शिल्पाच्या रूपाने साकार होते. कधी ते साहित्याच्या रूपाने, कधी संगीताच्या रूपाने साकार होते.

इ.स. च्या ५ व्या शतकापासून ते ८ व्या/९ व्या शतकापर्यंत वेगवेगळ्या राजांनी त्या डोंगरात कलेला शिल्पबद्ध केले आहे. विश्वात कुणी कल्पना केली नसेल अशी एक भव्य कल्पना येथे साकार करण्यात आली आहे. डोंगरालाच तासून काढून वरून खाली अशा पद्धतीने सुंदर लेणी खोदण्यात आली आहेत. या लेण्यांतून जैन, वैदिक आणि बौद्ध या तीनही संस्कृतीची सुमंगल एकात्मता साधण्यात आली आहे. हाच भारतीय संस्कृतीचा आत्मा आहे. वाटा वेगळ्या असतील पण सर्वांचे ध्येय एकच होते. ही समतावादी विचारसरणी सतत प्रेरित करणारे संतच या महान वास्तूचे प्रेरक होते. विदेष, असूया व मत्सर यांच्या शिवायाही या विश्वात प्रेमाने, सलोख्याने समजूतदारपणे व गुण्यागोविंदाने राहता येते ही शिकवण संतांचीच. या देशात विविध राजघराणी आली व त्यांनी राज्ये केली तरी जीवन सामर्थ्यने जगण्याला शिकविणाऱ्या संतांमुळेच हा भारतवर्ष नेहमीच अखंड राहिला. एकेका शब्दाने संस्कृती-संस्कृतीतील अंतर दूर झाले. विरोधाविरोधी विचारांना एक आगळे परिमाण त्या संतानी दिले.

त्या संतांच्या विचारसरणीचा महाराजांच्या हृदयावर फार मोठा पगडा लहानपणा-पासूनच आहे. त्यामुळे परंपरावादी वा कुणाला हीन किंवा उच्च समजण्याचा विचार महाराजांच्या मनांतच येत नाही. मराठवाड्याची मानसिक संरचना महाराष्ट्राच्या इतर भागांपेक्षा थोडी आगळीच आहे. कारण मराठवाड्यावर संतांच्या वाणीचा, आचरणाचा

प्रभाव अनेक शतके सतत पडत आला आहे.

मुनिश्रीचा शैक्षणिक दृष्टीकोण :

शिक्षण चाकोरीबद्ध व शासननियंत्रित नसावे, त्यात व्यक्तिमत्त्वाच्या विकासावर अधिक भर दिला जावा. विज्ञानाची क्षितिजे विस्तारत असता व ज्ञानात्मक खोली व व्याप्ती नित्य-प्रतिदिन वाढत असता, एकाच चाकोरीची वाट शिक्षणात नसावी. पुरोगामित्व हे केवळ बाह्य साधनांच्या जमवाजमवी पुरतेच मर्यादित न ठेवता, आचार-विचारांत त्या पुरोगामित्वाची किरणे प्रस्फुरित व्हायला हवीत. या विचारसरणीला सारेजण्यच प्रतिसाद देतात असे नाही. विशेषतः शिक्षकवर्ग हा परंपरावादीच राहतो. दामापुरते काम या सिद्धान्ताचाच ते पाठपुरावा करतात. हे महाराजांचे शल्य आहे. नेमके वर्मावरच बोट त्यांनी ठेवलेले आहे. देशभर विहार केल्यामुळे व सामान्यांच्या समस्यांचे सूक्ष्म औवलोकन केल्यामुळे सामाजिकतेची त्यांची जाणही डोळस, अधिक व्यापक व लोकहितकारी आहे. महाराज जरी पारंपरिक अर्थाने दिगंबर श्रमण असले व मुनिधर्माचे सर्व नियम काटेकोरणे पाढत असले तरी त्यांचे मन आधुनिक विचारधारेशी समरूपच आहे. काळ बदलला की मानवी जीवनाच्या समस्या बदलतातच. परंतु त्या साच्या बदलतात तेहा मानवाने मानवी मूल्ये कशी जपावीत, क्रोधादी विकारांचे, अहंतेचे, स्वार्थाचे नित्य होणारे प्रदूषण कसे टाळावे, याचे शिक्षण देणे हेच सामाजिक, शैक्षणिक कार्य करणाऱ्या कार्यकर्त्याचे कर्तव्य आहे. महाराज तर एक शिस्तबद्ध, आज्ञाधारी शिष्यच समजतात स्वतःला. त्यामुळे सामाजिक प्रबोधनाचा, सामाजिक समतेचा विचार प्रसृत करण्याची त्यांच्या गुरुंची प्रेरणा ते उत्साहाने पार पाडत आले आहेत. त्यासाठीच तर वैस्तळ येथील गुरुकुलाची जबाबदारी त्यांनी समर्थपणे घेतली आहे. शिक्षणाशिवाय कोणत्याही समाजाची उन्नती होणे शक्य नाही. बंधन काय आहे, बेड्यांचे स्वरूप कसे आहे, अज्ञान काय आहे हे जाणल्याशिवाय, त्यामुळे होणारे नुकसान कोणते आहे, हे जाणल्याशिवाय ते बंधन तो कसे तोडणार?

अज्ञान तिमिरांधनाम् ।

जानांजन शलाकया ।

नेत्रोन्मीलितं येन ।

तस्मै श्री गुरुवे नमः ॥

श्री गुरुंचे हेच तर कार्य आहे की अज्ञानाच्या अंधाराने अंध झालेल्यांच्या डोळ्यांत ज्ञानरूपी अंजन घालण्यात ते सदैव तत्पर असतात. मुनिश्रीच्या या कार्यप्रवृत्तीमुळेच तर मराठ्याडा शैक्षणिक, धार्मिक व सांस्कृतिक दृष्ट्या हळूहळू प्रगत होत आहे. महाराष्ट्रात

महात्मा फुले, गाडगेबाबा, डॉ. आंबेडकर, कर्मयोगी भाऊराव पाटील, पूज्य स्वामी समंतभद्रजी यांनी सामान्य जनांच्या शिक्षणासाठी आपली जीवने सार्थकी लावली, तसेच महाराजांनी मराठवाड्यातील खेड्यापाड्यांतून भ्रमण करून लोकशिक्षणाचे कार्य पार पाडले आहे. वयाच्या अठराव्या वर्षांपासून त्यांनी आपल्या परीने हे व्रत आचरिले आहे. दीपाने दीप पेटता करण्याची ही त्यांची रीत सहज स्वाभाविक आहे. या त्यांच्या कार्यात त्यांची नोकरी, त्यांचा गृहस्थाश्रम, त्यांच्या सांसारिक अडचणी आडव्या आल्या नाहीत. दृढनिश्चय, खंबीरपणा आणि जिद्या मुळे त्यांच्या या जनसेवेच्या व्रतात कधीच खंड पडला नाही. त्यांच्या रक्ताच्या थेबाथेबातून जनसेवेची ऊर्जा सतत प्रवाहित होत आली आहे.

त्यांचे अनुभव विश्वच एवढे समृद्ध व परिपक्व आहे की त्यांनी समस्यांच्या सोडवणुकीसाठी जे जे मार्ग अवलंबिले ते ते कौतुकास्पद आहेत. परजीवांसंबंधीची व त्यांच्या हिताची चिंता वाहाणारा असा संत मराठवाड्यातील जनतेच्या गळ्यातील ताईत झाला असल्यास नवल नाही.

वेस्तळ येथील त्यांचे वास्तव्य हे सर्वानाच प्रेरणादायी ठरले आहे. महाराजांचा निवास तेथे असला म्हणजे सकाळ-दुपार स्वाध्यायाने रंगते. रात्र परमार्थ चिंतनात व्यतीत होते. संस्थेच्या सर्व व्यवहारावर लक्ष ठेऊन ते सूचना देतात. सामाजिक कार्यकर्त्यांनी समाजाच्या पैशांचा विनियोग अत्यंत जागरुकतेने व प्रामाणिकपणे केला पाहिजे असे त्यांचे ठाम मत आहे. समाज मोठ्या विश्वासाने, प्रेमाने कार्यकर्त्यांच्या हवाली पैसा करतो, त्या प्रेमाला तडे जातील, त्यांच्या श्रद्धेला धक्का बसेल अशी कोणतीही कृती कार्यकर्त्यांकडून घडू नये, यासाठी महाराज अत्यंत जागरुक राहतात. मुनिधर्माचे पालन करणाऱ्यांबद्दल समाजाला नित्य आदरभाव वाटला पाहिजे. त्यांच्या चारित्र्याची शुद्धता जाणवली पाहिजे, त्यांची समत्वबुद्धी प्रत्येकाला स्पर्शून गेली पाहिजे, तरच साधुधर्म टिकतो. ज्या महान आचार्यांनी अडीच हजार वर्षे त्या परंपरेला निष्कलंक ठेवले, त्या आचार्यांच्या परंपरेला बाधा येईल असा आचार साधुकडून घडू नये, याबद्दल मुनिश्री अत्यंत जागरुक आहेत. त्यामुळेच त्यांच्या बद्दलचा असीम आदर, अपार प्रेम सामान्यातील सामान्य माणसातही दिसून येते. सर्वच बाबतीत निष्कलंकपणा असावा, अप्रमाद असावा असा कटाक्ष खरोखरच आदर्श स्वरूपाचा आहे. महाराज आपल्या कुटीत असले तरी त्यांचे बारीक लक्ष प्रत्येक बाबतीत असते. वेस्तळ येथील गुरुकुलाला जी प्रतिष्ठा आज लाभली ती त्यामुळेच. प्रकृतीची, वृद्धत्वाची कसलीच तमा न बाळगता महाराजांनी अक्षरशः वेस्तळचा परिसर आपल्या धर्ममायेने पवित्र व मंगल करून टाकला

आहे. जवळ जवळ तेरा चातुर्मास त्यांनी वेरुळलाच केले. त्या चातुर्मासांत जे कार्य त्यांनी केले त्या सर्व गोष्टीची नोंद येथे करणे केवळ अशक्य आहे. जैन समाजाला श्रावकाची कर्तव्ये शिकविष्ण्यासाठीच नव्हे तर त्यांच्या जीवनांत खन्या धर्माची प्रतिष्ठापना करण्यासाठी त्यांनी सर्व प्रकारच्या सुबुद्ध आचारांचा अवलंब केला. एखादी गोष्ट वाईट आहे व समाज महाराजांचे ऐकत नाही असे त्यांना वाटले तर अन्नत्यागाचे, रसत्यागाचे तंत्र ते वापरत आले आहेत. त्यातून हृदय परिवर्तनाचे कार्य तर घडतेच, परंतु जनतेसाठी प्राणपणाला लावण्याची जिददही वाढीस लागते. “समाज कसाही वागो, त्याचे मला काय?” अशी अलिप्तता त्यांनी स्वीकारलीच नाही. ती त्यांची प्रकृतीच नाही. समाजाला काय हवे, यापेक्षा समाजाचे हित कशात आहे, याला महाराज फार महत्त्व देतात. त्यांचे जीवन समाजात एक प्रशांत वादळ बनून आलेले आहे. एक नवी उर्मी, एक नवा प्रकाश घेऊन आलेले आहे. त्या जीवनाशी ते अत्यंत प्रामाणिकपणे एकरूप झालेले आहेत. ही समाजसुधारणेची दिव्यज्योती त्यांनी गावागावातून नेली आहे. जनतेचा सागर समोर असल्याशिवाय, त्यांच्या मेळाव्यात सहभागी झाल्याशिवाय त्यांच्या मनाला शांतता नसते. ज्याच्या हृदयात आनंदाचे पूर वाहात आहेत तो त्या पुरात साच्यांना सहभागी करून घेण्यात कसा चुकणार?

वेरुळला आले म्हणजे महाराज जणू स्वगृही आले. गृहत्यागीचे घर कसे असते, गृहत्यागीच्या घरात कोण कोण आहेत, त्यांचे महाराजांशी नाते कसले आहे, हे जर पाहायाचे तर वेरुळलाच जाऊन त्यांचे दर्शन घेतले पाहिजे. महाराजांचे आगमन आश्रमात झाले की आश्रम सजतो, नटतो, आनंदाने बहरतो. केवळ आपल्या बालकांना भेटतो, त्यांची सुख-दुःखे जाणून घेतो, असे होऊन जाते. त्या बालकांचे हसरे चेहरे, त्यांच्या ठायी असलेली निरागसता, त्यांचे हास्य, त्यांच्या लीला पाहिल्या म्हणजे महाराज संतुष्ट. महाराज मोकळे असले म्हणजे ती बालके महाराजाभोवती जमतात. महाराज त्यांना मग गोष्टी सांगून खूष करतात. सर्व बालकांचे जणू पितामहच ते. साच्या प्रवासाचा शीण, थकवा त्या बालकांच्या संगतीत ते विसरतात.

मुनिश्री एक चांगले वैद्यही आहेत. त्यांचे वडील व त्यांचे आजोबा हे लोकांना औषधे देऊन त्यांना रोगमुक्त करीत. त्यांचे ज्ञान वंशपरंपरेने मुनिश्रीनी प्राप्त करून घेतले आहे. विहारात असतांना अनेक व्याधिग्रस्त मंडळीही मुनिश्रीच्या दर्शनास येत त्यांच्या व्याधीवर सहजपणीच त्यांचे लक्ष जाई आणि अत्यंत कारुण्याने ते उपचार सुचवीत असत. त्या उपचारांचा त्या रुण्णांना फायदा होई.

आज्ञा:एक तप

पूज्य गुरुदेवांनी आज्ञा केली की ती सर्व शक्ती पणाला लावून पाळायची. त्यात विकल्प नाही. त्याबाबत महाराजांनी आपला जो मनोदय व्यक्त केला तो किती परिणामकारक आहे, हे पाहाण्यासारखे आहे. ते म्हणाले, “आज्ञा म्हणजे तप आहे. आगमात जे आहे ते सर्व “आज्ञा-स्वरूप आहे”. परमात्म्याच्या प्राप्तीसाठी आज्ञा तंतोतंत पाळाव्या, असा नियम आहे. महाराज आपल्या मनाने काही करीत नाहीत. गुरुदेवांची आज्ञा झाली की बिनचूक पाळण्याचा प्रयत्न करायचा. जैन समाजाला महाराज जे सांगतात ते त्यांचे नाही. त्या तर वीतराग परमात्म्याच्या आज्ञा आहेत. आज्ञा म्हणजे आगम, आज्ञा म्हणजेच महाराजांचा आत्मा. त्या आत्म्याचा अविनय होणार नाही, हे महाराज दक्षतेने पाहातात. आज्ञा म्हणजे आत्मा, हा विचारच किती मोलाचा आहे. हे सारे त्यांच्या चिंतनातून सहजतेने प्रकटते. साधुता अशी निर्मळ विचारातून प्रकट होते. विचार सांगणे वेगळे व त्या विचारांचा आचार करणे वेगळे. केवळ तात्त्विक चर्चा करण्यापेक्षा एखादे कार्य स्व-सामर्थ्यानि उभे करणे हे महत्त्वाचे असते. अनेक ग्रंथांपेक्षा एक कार्य उभे करणे व त्या कार्यासाठी आपली शक्ती पणाला लावणे हाच तर पुरुषार्थ आहे. कार्य किती मोठे वा लहान आहे हे फार महत्त्वाचे नाही. त्या दृष्टीने पाहिले तर मुनिश्रींचे जीवन नित्य कार्यप्रवण राहिले आहे. समाजाला प्रेरणा करीत राहायचे व त्यांना एखाद्या चांगल्या, समाजोपयोगी कार्याशी जोडून घायचे कार्य गेली ६० वर्षे ते करीत आले आहेत.

वेस्तळला आले म्हणजे हा सारा चित्रपट अनेकांच्या नेत्रांसमोरून सरकत राहात असे. महाराजश्रींचे वेस्तळ येथील वास्तव्यात पन्नालाल गंगवाल महाराजांना आतापर्यंतच्या कार्याची माहिती देत. गंगवालजी गेल्या सबीस वर्षांपासून वेस्तळ गुरुकुलाची सारी व्यवस्था तन्मयतेने पाहातात. घरची संपन्नता आहे. मुले चांगली शिकलेली व व्यापार-उद्योग करणारी. पण महाराजांच्या आग्रहाने, आज्ञेने ते आश्रमातच राहातात. मधुर-मिठास वाणी, योजकता, सर्व संग्राहकता व जाणतेपणा या गुणांमुळे ते महाराजांचे कार्य अविरतपणे चालवीत आहेत. ज्याला एक खंबीर, निरलस कार्यकर्ता म्हणता येईल असे ते आहेत. संस्थेचे कार्य म्हणजे अनेकांचा हस्तक्षेप असणारच. प्रत्येकाला आपल्या मनाप्रमाणे सर्व ढावे, असे वाटते. पण प्रत्यक्षपणे संस्थेची कुवत, तिच्या आर्थिक समस्या, कार्यकर्त्यांमधील उत्साह या साच्यांचा मेळ बसवावा लागतो. गंगवाल सोशीक, नम्र व मृदुभाषी आहेत. महाराजांशी सतत संपर्क राहत आला असल्याने, महाराजांना काय अभिप्रेत आहे, हे ते सहज जाणतात. वेस्तळच्या परिसरातील

त्यांच्या वास्तव्याने आश्रमाचे कार्य लोकसंग्राहक व लोकोपयोगी झाले आहे. संस्थेलाही जागा खरेदी करणे, आल्या-गेल्या पाहुण्यांची व्यवस्था व सोयी यांचेकडे सतत लक्ष पुरविल्याने पाहुण्यांचे मानसशास्त्र ते चांगलेच जाणतात. त्यांना अनेक आघाड्या सांभाळाव्या लागतात. पूज्य महाराजांकडे येणारे पाहुणे मंडळी वेगळी, पहाडावर बांधकाम चालते आहे, त्याची व्यवस्था वेगळी, शाळेसंबंधीच्या काही परिपूर्ती करायच्या आहेत, त्याचे व्यवधान वेगळे. स्वयंपाक घरातील हवे-नको, हे पाहाणेही आले. पण माणूस धीराचा, संयमाचा आणि त्यात एक सूत्र महत्वाचे आहे, की पूज्य महाराजांच्या या शैक्षणिक, सांस्कृतिक कार्यात स्वतःला पूर्णपणे झोकून द्यायचे. पूज्य महाराजांच्या गैरहजेरीत सारी जबाबदारी त्यांचीच. महाराजांचे कसब हे की सर्व स्वभावाच्या कार्यकर्त्यांना सांभाळून घेऊन हा सारा संस्थेचा व्याप सुरक्षितपणे चालू ठेवायचा.

संस्था संचालनाची सारी पथ्ये सांभाळून, सर्वांच्या सहकाऱ्यानि अनेकविध सामाजिक कार्याचे सुसूत्र संचालन महाराज करीत असतात. समाजासंबंधीच्या आत्यंतिक प्रेमाचा, सहकार्याचा व निष्ठेचा दृष्टिकोण असल्याशिवाय केवळ शैक्षणिक संस्था चालवणे महाराजांना पसंत नाही. सारी कार्ये ही समाज पुरुषाच्या उदात्ततेसाठी, उन्नतीसाठी आहेत, ही भावना त्यांच्या हृदयात अत्यंत दृढ आहे. ज्या ध्येयासाठी गुरुकुले काढली जातात, त्या ध्येयापासून विन्मुख होता कामा नये, ही त्यांची दृष्टी आहे.

मुनिश्री म्हणतात,

“लोभ पापांचा बाप आहे. भल्याभल्यांना लोभ सुटत नाही. समाजातील अनेक समस्या या लोभानेच निर्माण झाल्या आहेत. महाराजांनी तर कस्टम खात्यातून, नाका कारकुनीतून काम करतांना त्या लोभाचे दर्शन अनेकदा घेतले आहे. थोड्याशा लाभासाठी आपला विवेक, धर्म, चारित्र्य व निष्ठा सोडणारी मंडळी भोवताली खूप होती. पण महाराजांनी बाळपणापासूनच कधी आपली निष्ठा, धर्म, लोभापायी घालविला नाही. पुरुषार्थ याहून वेगळा काय आहे? हाच धर्म पुरुषार्थ आहे. “न्यायोपात् धनं” हेच श्रावकाला जसे उपयोगी आहे, तसे संस्थेने देखील, स्वतःला हवे तेवढेच फंड जमवावेत. समाज जे दान देतो, त्याचा विनियोग न्याय्य कामासाठीच खर्च होतो की नाही, हे पाहणे अत्यंत आवश्यक आहे.”

तत्त्वनिष्ठा नसेल तर अशा संस्था हळूहळू नामशेष होतात. याचे दाखले देताना महाराजांनी अनेक साम्राज्ये लयाला कशी गेली, अनेक राजकीय सत्ता नष्ट कशा झाल्या याची मोठी मनोरंजक माहिती सांगितली. त्यांनी भारतीय जैन समाज चंद्रगुप्ताचे उदाहरण दिले. ते म्हणाले, श्रुतकेवली भद्रबाहु हे उत्तरेकडे दुष्काळ पडला म्हणून

दक्षिणेकडे निघाले. त्यावेळी सम्राट त्यांना म्हणाला— “महाराजांनी आमच्या राज्यात राहावे. सम्राटाला जर काही कमी नाही पडणार तर आपणाला चिंता करायचे कारण नाही दुष्काळाचे.”

श्रीभद्रबाहु म्हणाले— “आपण सम्राट आहात. आपणाला आपल्या प्रजेची काळजी आहे. मी देखील जैन संघाचा प्रमुख आहे, आणि म्हणूनच त्या संघाचे अस्तित्व येथे अशा दुष्काळात टिकणार नाही, हे जाणून मी दक्षिणेकडे जात आहे. आपण प्रजेची काळजी घ्या, मी माझ्या संघाची काळजी घेईन.”

सम्राट म्हणाला— “मला माझ्या साम्राज्यापेक्षा जैन संघाची अधिक चिंता आहे. जैन मुनिसंघ टिकला तर नव्या युगाची पुन्हा रचना ते करतील. धर्माचा रथ पुन्हा धावू लागेल. मी आपल्या बरोबर दक्षिणेस येतो.”

सारे साम्राज्य सोडून तो सम्राट जैन संघांच्या रक्षणासाठी श्री भद्रबाहु मुनीबरोबर दक्षिणेस आला. साम्राज्ये, सत्ता ही संपत्तीवर, सैन्यावर टिकतात हा ध्रम इतिहासाने अनेकवेळा खोटा ठरविला आहे. तीच गोष्ट जैन संस्थांची आहे. ध्येयवादी तरुणांना आकर्षित करतील, त्यांच्यात ध्येयवाद, निर्लोभता व कर्तृत्व निर्माण करतील अशाच संस्था समाजाचे हित पाहातील. जुन्या पद्धतीने संस्था चालणार नाही. नवे विचार, नवा उत्साह, नवे चैतन्य निर्माण करण्याचे कार्य संस्था चालकांचे असते. हे महाराजांचे विचार इतके प्रगत व कालानुसूप आहेत की नव्या पिढीशी ते तन्मय होतात. नवी पिढी त्यांना का मानते यातच त्यांच्या विशाल हृदयाचे, त्यांच्या समीक्षीन व समतोल चिंतनाचे, प्रतिबिंब दिसते.

घटना-एका जर्मन जोडप्यासंबंधीची:

वेस्ट्लॉला अनेक परदेशी युवक-युवती येतात, हे काही नवीन नाही. पण महाराजाकडे आकर्षित झालेले एक जोडपे आले. ते प्रेमी-युगल होते. दोघेही अविवाहित. महाराजासारखे सूप तर त्यांनी युरोपात कधी पाहिलेच नव्हते. वृद्धत्वाकडे वाटचाल करणारा हा दमदार प्रवृत्तीचा सोधू त्यांना एकदम आवडला. वृद्धत्वाची समस्या सर्व जगात आहे. ते वृद्ध स्वतःचे स्वतःला भारभूत तर आहेतच पण कुटुम्बाला देखील भारभूत. अनेक सवयींचे गुलाम, व्यसनांचे गुलाम, चिडचिडे, त्रस्त व जगण्याच्या कल्पनेपेक्षा मृत्यूचीच वाट पाहाणारे. पण पूज्य महाराजांकडे आलेले जर्मन युवक-युवती त्या आदरणीय दिगम्बराला जणू शरणच गेले. साध्या लाकडाच्या फळीवर तासनृतास बसून राहाणारे, येणाऱ्या जाणाऱ्यांच्या विविध समस्यांसाठी आपले अंतरंग प्रकट करणारे,